

Növényneveink a nyelvújítás korában

Van nyelvünk belső keletkezésű szavainak egy sajátos rétege: a magyar nyelvújítás szókincsgazdagító mozgalmának eredménye. A történelemben bekövetkező nagy műveltségváltások a nyelvben is lényeges átalakulásokat eredményeztek. A megnövekedő kifejezési szükségletek kielégítésére bizonyos korokban olyan sok mesterséges alakulat jön létre, hogy arra az időszakra jellegzetesebbé válik, mint a spontán szóalkotás. A XVIII. sz. második felétől mozgalommá erősödik Magyarországon a nemzet művelődését, szellemi fölemelkedését, a Habsburg-ház elnémetesítő törekvéseivel szemben a magyar nyelv jogainak elismerését célzó törekvés. A közvéleményt is élénken foglalkoztató viták sodorták a nyelv ügyét az érdeklődés középpontjába; a neológusok és ortológusok harca a nyelvújítók javára dőlt el.

Nemcsak a szépírók fejlesztették a szókincset, a tudományok művelői vagy népszerűsítői is kötelességüknek érezték, elsőrendű föladatuknak tekintették a hiányzó magyar tudományos szaknyelv műszókészletének megteremtését. Ebben az időszakban jött létre a linnéi rendszernek megfelelően megalkotott magyar botanikai szakszókincs alapja is. Szép számmal találunk szükségszerűségből létrejött, tudatos fordításból eredő tükörszavakat is. Az új szóalkotások tömegében folyamatosan kiválasztódtak az életképes lexikális elemek, melyek meggyökeresedésük során színnel, tartalommal teltek meg. A szaknyelvi használat köréből fokozatosan szélesebb használatúvá terjedtek szét. Ilyen nyelvújítási

szóalkotás többek között *fűvész* szavunk is, melynek ősi töve ugor kori. *Fű* szavunk gyűjtőfogalmába korábban a gyomnövények, a kerti növények, a gyógynövények, és a különböző növényrészek is beletartoztak.

Hazánkban a tudomány nyelve sokáig a latin és a német volt. Természetesen a herbáriumok, az egyszerű embereknek szánt orvosbotanikai művek — például Melius Juhász Péter „Herbárium”-a (1578.), Pápai Páriz „Pax Corporis”-a (1690.), Kájoni János gyógynövényes, Tseh Márton és mások orvoscönyvei — csak akkor érthették el céljukat, ha az olvasóhoz anyanyelvén szóltak. Már ekkor szükség volt szókészletünk új szavakkal való tudatos bővítésére, a fejlődő tudományok fogalmi kincsének magyar megfelelőjére. Az orvosbotanika művelőinek a népnyelv sajátos nevezéktana kínálkozott biztos és szinte kimeríthetetlen forrásul, hiszen az átvételek, a tükörszavak mellett a növénynevek túlnyomó többsége továbbra is belső fejlődésű szó. Ezek valamilyen szóalkotási mód (összetétel, képzés, hasadás stb.) vagy jelentésváltozás eredményei. A gyakorlatiasság, a hasznosság vezérelvén létrejött népi növényismeretre, az *etnobotanikai tudásanyag*ra talán jobban támaszkodhattak volna a botanika „műnyelvét” megalkotó fűvészek. Mint arra CSORBA JÓZSEF 1855-ben (Magy. Akad. Ért. 1855: 521) fölhívja a figyelmet: „vettük magyar nyelvünkön a’ néptől; mert kétség kívül a’ fűvésztudomány ismerete előtt ’s nélkül is ízéről érzékeinkre hatásáról, tanyájáról, más tárgyakkal hasonlítva idomáról ismerte azt, és ismeri, ’s hagyományos névvel nevezi a’ pásztor, az erdősz, és a’ paraszt gazdasszony is”. Mivel a tárgy, a fogalom és a név egysége, azaz a növénynevek biztos és egyértelmű azonosítása alapvető követelmény, az etnobotanika terminusai csak fáradtságos rendszerezés nyomán lettek alkalmasak a szaknyelv bővítésére. Legjobb fűvészeink, Csapó, Benkő és Diószegiék műveiben megfigyelhetők a szerzők komoly azonosítási gondoljai. Egyik fő törekvésük az volt, hogy a különböző nyelvjárásokban más-más species jelölésére szolgáló növénynevek kizárólag egy-egy fajt jelentsenek; tehát a népnyelvből átvett és genus-, illetve fajtanevekké tett terminusok ne legyenek átvihetők különböző családokba vagy nemzetségekbe tartozó növényekre.

A tájnyelvi növényneveknél a névadás indítéka nem homályosult el a köztudatban, hiszen az elnevezések szemléletesek, kifejezők, legnagyobb részük szóképszerű, metaforikus. A jelölt növény élőhelyére (*békalencse, zergefű, medvebogyó, mocsárhúr, mocsárvirág, vízililiom, tavi rózsza*) vagy színére (*fekete nadály, sárgadinnye, sárgabarack, ezüstpázsit, ezüstfenyő, fehérrépa, fehérmályva*), alakjára, morfológiai sajátosságára (*borjúorrűfű, ebnyelv, szárnyaspáfrány, széleslapu, ötujjúfű, fátylvirág, szarkaláb, lófarkfű, árvalányhaj, viaszvirág, szakállasbúza, selyemsás*) vonatkozik a legtöbb kifejezés. Utalhat a név a növény mérgező vagy gyógyhatására (*sörmőrű, koszfű, méregvonósfű, kígyómarást gyógyító fű, innyújtó, gyűjtoványfű, tüdőfű, gilisztafű, sebfű, nádrafű, fűlfű, májfű, sebforrasztó fű, fekélyfű, pattogzófű, fűlfű vagy tüdőfű*), jellegzetes szagára (*görényszőlő, poloskaszagűfű, kénesfű, büdöske*), illetve ízére (*édesgyökér, keserűfű, keserűkapor*). A névadási szemlélet háttere lehet ugyanakkor a jelölt növény virágzásának, gyümölcsérlelésének ideje (*gólyahír, tavaszthozófű, kakukkvirág, kakukktorma, öszike, húsvéti rozmarin, Szent Iván alma, pünkösdirózsza*), lehet levelének, termésének, gyökerének stb. felhasználási módja (*bolhafű, farkasölőfű, halmaszlag, tetűfű, molyfű, kosárfűz, ostornyélfa, sörärpa, takarmánytök*) vagy etnikai preferencia (*tatár búza, törökszegfű, tatárvirág, zsidószalonna, tótrépa, olaszsaláta, németfenyő, oláhvirág*). A néprajzi gyűjtés mesés fűvekről tudósít; zárnýító füvek hírében áll például a *vasfű, szerencsefű, lakatrózsza*, szerelmi varázslásra szolgál a *bagzófű, agármony, kankalin* és *zsálya*. Villám elhárítására ültetik a *kővirózsát*. A szóteremtéssel létrejött elnevezések sorában leggyakoribbak a hang-

utánzó szóval alkotottak (*csattanó maszlag, puffogtató, csörgőfü, pitypang, pöfeteg gomba*).

Minden esetben jól lehet következtetni a növénynévalkotás korabeli szokásaira, módszereire. A belső nyelvi fejlemények alkalmazása mellett a régiségben gyakran segítettek magukon a füveskönyvek írói idegen nyelvekből kölcsönzött terminusokkal. Ezek között elsősorban a latin és a görög növénynevek jöttek számításba (*jázmín* < *jasmin*, *egérfül* < *myosotis*, *borágó* < *borago*, *galaj* < *galium*, *mizsót* < *myosotis*), illetve tükörfordítással *kígyónyelvfü* < *ophioglossus*, *bakszakáll* < *tragopogon*, *dákoska* < *gladiolus*, *egérfark* < *myosurus* stb.). A XVI. századtól egyre több herbárium és orvosi munka (az orvostudomány ekkoriban főként gyógynövényekkel dolgozik, ezért számtalan növénynevet használ) jelenik meg magyar nyelven. Komoly problémát jelentett a növények egyértelmű, félreérthetetlen megnevezése; a terminológia szegényesnek bizonyult. Jól kivethető a szerzők küzdelme a nyelvvel, pl. *ol fy Ki embernek io sint ad: Anisum* (Murm. 1453), *Fara folo fa: Hedera* (Murm. 1317), *veralaato fű, alij föld merge: Centaurea* (SzikszF. 12), *Hai neuló auag, arany fanal fű alii Bodog asszony haia: Cuscuta* (uo.). Hiszen még a XIX. század elején is így panaszkodik Diószegi és Fazekas: „Megütköznek talán abban, mikor látják, hogy ebben a’ könyvben sok új és szokatlanak tetsző plánta-nevek vagynak. ... sok új neveket kellett készíteni, annak fő oka az, hogy nem lévén meg Magyarúl a’ Fűvészség Tudomány formában, felette sok plántának még semmi magyar nevek nem vólt” (MFűvK. Előljáró beszéd VI.).

Az idegen nyelvi tudásanyag anyanyelvi átültetésének igénye a legsürgetőbben a felvilágosodás korában jelentkezett. Hatalmas változás ment át a növényvilág terminológiájára, némenklatúrája a nyelvújítás idején. A reformkorban Szilágyi József (A mérges gombákról. Buda, 1830.) azt írja, hogy „igyekeztem Édes Hazánknak a’ gombákról való esméretét Hazai nyelven gyarapítani”. Valentinus Batsó (Dissertatio inauguralis chemiopharmacologico... Pest, 1830.) hasonlóan fogalmaz előszavában: „a’ magyar magyarázat a’ deák mellett ... azért, hogy a’ haza ügyében, a’ tudományos nyelv tökéletesítésén igyekvő jó hazafiak, fáradságok jutalmát néminemű részben, e’ munkátskában is láthassák ... a mesterszók erősebb lábra kapjanak, több kézben és szájban forogjanak.” Hazafias lelkesedéssel buzdít szóalkotásra, a latin terminológia helyettesítésére, mert „nem tsuda, hogy más nyelv kéntelen a’ meghólt görög és deák nyelvre szorúlni, de azért onnan nem következik, hogy a’ magyar is tartozzék példáját majmolni, mert nem is tulajdona a’ majmolás! Teremt és teremthet szükségéhez képest minden tárgyra új szót, melyet a’ leg tudatlanabb is fog érteni, legalább első hallásra képzelődést szül benne”.

A növénytanban alapvető fontosságúvá vált az egységes némenklatúra és magyar terminológia létrehozása. Az 1807-ben megjelent „Magyar Fűvész Könyv” egyik szerzője, Fazekas Mihály, 1804-ben vetette papírra kedves meséjét, a Lúdas Matyít. Az alábbi idézet ebből jól mutatja magyar nevezéktanunk állapotát:

„... Fűvek! ezeknek
elszámálja külön neveket; száz erdei, réti
Dudvák vóltak ezek; nyúl-, farkas-, békacseresznyék;
Medve-, szamar-, disznó-, eb-, egér-, kutya-, macskatövissek
Hát meg az angyal-, szent- s ördög-gyökerek (mivel akkor
A Fűvek neve csak barom, ördög s szent vala; Fűvész-
Könyv még nem lévén)”...

A XVIII. század utolsó negyedétől szaporodnak a magyar flóra értékes bemutatásai, növényneveink egybegyűjtései. A sort Csapó József nyitja meg, műve a kb.

400 növényfajt felsoroló „Új füves és virágos magyar kert”. Az 1775-ben, Pozsonyban megjelent munka fő célja az orvosi, gyógyászati növények megismertetése. Ez Melius és Beythe András óta az első magyar nyelvű botanikai mű, mely a latinul nem tudók körében igyekezett növénytani ismereteket terjeszteni. Csapó levelezésben állott az erdélyi polihisztorral, Benkő Józseffel; 1783. dec. 15-én Debrecenben kelt levelében közli a „Nomenclatura botanicá”-val kapcsolatos észrevételeit, és beszámol arról, hogy „a’ Fűveket szedegettem, neveiket falukban kérdeztem szegényektől és Prédikátoroktól”. Művében több elnevezés névadási motivációját is feltárja; pl. megmagyarázza a *Szent László fű*, illetve ennek *Gentiana* tudományos nevének eredetét. Ismertetései nyomán tisztába jövünk a morfológiai sajátosság alapján létrejött *egérfülfű*, *ördögcharaptafű*, *lófarkfű*, illetve a felhasználási módra vagy egyéb jellegzetességre utaló *tálmosófű*, *macskafű* és a *ragadófű* elnevezések névadási hátterével. Gyógyhatásuk leírásával fény derül a *Csaba íre*, *tüdőfű*, *nádrafű*, *anyaméh-fű* névmagyarázatára. Jónéhány növénynevünk idegen nyelvi párhuzamaira hívja fel a figyelmet. Többek között bemutatja a *bolhamagú fű*, *angyalfű*, *vizibors*, *vizilencse*, *borjúorrú fű*, *Szent János füve*, *csillagfű*, *farkastej*, *fecskefű*, *galambláb*, *szappanfű* német megfelelőit. Tükörszavakat ismer fel a *kígyónyelvű fű*, *Vénusz köldöke* esetében, amikor megadja ezek francia megfelelőit. Utal a „deák nyelvi” mintára keletkezett *Paris-fű*, *hollóláb*, *keresztfű*, *májfű* latin összefüggésére. Számunkra a legfontosabb az, hogy az „Új füves és virágos magyar kert” több, mint 1100 magyar népi növénynév lelőhelye (pl. *lépfű*, *farkasölőfű*, *kígyómarást gyógyító fű*, *bolhahalál* stb.).

Alapvető jelentőségű Benkő József többnyelvű „Nomenclatura Botanica”-ja, mely Linné fontos növényfajainak első magyar növénynévszótára. A növényvilág terminológiájának összeállításakor Benkő nagyszámú szóalkotással bővítette, gazdagította az addigi botanikai irodalom szókincsét. A népi, különösen az erdélyi elnevezésekre is támaszkodott, szaknyelvi szóvá tett jónéhány arról a vidékről származó etnobotanikai terminust. A névadás indítékára is magyarázatot keres olykor. Azzal, hogy egy-egy növény magyar neveinek és tudományos elnevezésének felsorolása mellett megadja a német és francia megfelelőket is, lehetővé teszi, hogy a kor tükörszavait, az esetleges idegen nyelvi mintákat számbavehessük. Az erdélyi református lelkész összeállítása az első magyar növénytani nevezéktan; „Nomenclatura Botanica. Fűjzérés nevezetek. Linneus rendi szerént” (Pozsony, 1783.). A Magyar Könyv-ház azévi kötetében jelent meg, Molnár János szerkesztésében. Talán ez a magyarázata annak, hogy egyes szótárak (pl. a TESz.) csak Molnár néven idézik adatait. Linné rendszerben négy nyelven (latin, magyar, német, francia) írt, csaknem 1000 fajról összeállított névjegyzék. A mintegy 2500 elnevezés között sok név saját gyűjtése (pl. *gyermekláncfű*) vagy szóalkotása (pl. *ákácfa*, *fűzény*, *hóvirág*, *gyilkos galóca*, *vadgesztenye*, *őszi kükörcsin*, *papucsvirág* stb.). Egy korábbi gyászbeszédében (Téli bokréta. Szeben, 1781.) egész kis fűvészkönyv rejtőzik; számos növénynév magyarázatát találjuk benne. Így például a *Dionea muscipula* *légyfogó*, *légynyelő* elnevezésének névadási hátterét a rovarfogó növény levélfunkciójának leírása világítja meg. A *téli zöld* terminus szemléletes megfejtése az, hogy ez olyan növényt jelöl, „melly a’ kedvetlen télnék sanyargatásai között is, szép zöldellő színét el nem veszti: ez a’ Reménység”. Ízre utal a *földepe-fű*, amely „oly keserű fű, mellynél keserűbbet az Izraéliták sem ettek az Húsvéti Báránnyal”. Kitészik a szerző botanikai érdeklődése (és publikációs lehetőséget számtalan kérelme, beadványa ellenére is alig-alig kapott mondandója) a gyászbeszédbe, halotti prédikációba erőltetett *engem-ne-bánts* növénynév magyarázatából is: „midön magvát akarnád venni, bár serénykedjél, ha ki nem szöki. Nem tréfa ez. Alig közelitt kezed a’ fűvönn lévő maghüvelykéhez; sebessen kiúgranak magvai belöle. Ez, a’ tiszta ’s szüz Erkölt”.

Benkő József elévülhetetlen érdeme a régi és a népi nyelvi növénynevek felkutatása és ezekkel a magyar növénytani műnyelv kialakítása. ÉDER ZOLTÁN részletes tanulmánya (Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság) újabb kéziratok, levelek és más források anyagának kritikai vizsgálatával íródott. Sort kerít Benkő szójújtásai korabeli hatásának és nyelvújító szerepének értékelésére. A nyelvjárás-kutatásban, a nyelvújításban és a szókincs történeti vizsgálatában végzett munkájának bemutatásával kijelöli helyét a magyar nyelvtudomány történetében, megállapítja jelentőségét a nyelvművelő mozgalomban. — A növénytani elnevezések sorában Benkő nyelvújító kedvének eredménye az *őszi kükörccsin*, *ragadófü*, *galóca-gomba*, *papucs-virág* is. A fent említett nevekkel együtt ezek mind sikeresek; nyelvünkben meggyökeresedtek és szókincsünk részeként máig használatosak.

A magyar növénynévszókincs gyarapodásának Lumnitzner István pozsonyi flóraműve (Flora Posoniensis... Lipsiae, 1791.) az egyik jó példája. Lumnitzner anyaggyűjtése során a vidék fajainak magyar (és német) elnevezéseit is egybegyűjtötte. Az 1793-as esztendőben két fontos növénynévjegyzék is napvilágot látott. Az egyiket P a n k l M á t é , a pozsonyi kir. akadémia tanára állította össze „Compendium oeconomiae ruralis” címmel, latin — magyar — tót — német nomenclátorral. A másik pedig F a n d l G y ö r g y plébános „Zelinkár” című műve, melynek 341—53. lapján ugyanezen a négy nyelven találunk növényneveket.

A magyar botanikai nevezéktan megalkotása, a népi nevek tudatos és következetes gyűjtése, a nyelvújítás megindulása a növényelnevezések terén Földi János röpiratának köszönhető. 1793-ban adta ki 840 növénynevet is felsoroló írását a magyar nevek tartalmáról és kialakításáról. Véleménye szerint „a’ Növényeknek Rendbeszedések, és Elnevezések, két fundamentomi a’ Fűvésztudománynak ... Eltévedek e szövevényben, és ez örvényből ki nem lábolok. Hány új meg új Nemeknek nevezésére nem fordíthatnak bitangúl” (10). Teljesen világos Földinél a név és a jelölt növény egyértelmű azonosításának igénye (helytelen tehát a *békaszóló*, *szőlőfü*, *ebeszóló*, *medveszóló*, *farkasszóló* alak). Szerinte a jó nevet „kommendálja rövidsége, könnyüisége, bizonyossága” (14), azaz a hosszú, több tagból összetett nevek kerülendők (ilyen az *arannyal versengő fü*, *hideglelés ellen való fü*, *szamár gyönyörűsége*, *királyné asszony káposztája*). És „melly nagy ditsőségre fog az szolgálni nemzetünknek, ’s nemzeti Nyelvünknek, ha a’ Deák megjobbított Fűvésztudomány után, a’ mienk léssen a’ kritikán fundált, és tévedés nélkül való második Fűnevezés”. Linné binominális nomenklatúrájának elfogadása látszik több javaslatán is, mint pl. „tökéllenesen elneveztetett a’ Plánta, mellynek egy Nemi és egy Fajneve vagon” (19).

Nagyon helyesen kerülendőnek tartja a *homonim* nevek használatát, de helytelennek ítéli az állatnévi előtagú összetételeket (*farkasbab*, *macskafark* stb.): „siessünk, siessünk e’ Farkasok és Matskák országából! Így a Békáról, Disznóról, Ebről, Szamáról, s.a.t. szer felett sok ne neveztessek”. A nevek több típusát is kifogásolja, így például „melly sok Növénynek nevezetnek magyarul nagy botránkozattással az Istennek szenteséges Nevéről, lásd szerzte széllyel a’ Magyar Fűvészetben, mint: *Isten átkozta tövis*, *Isten fája*, *Isten kenyere*, *Isten lova farka*, *Isten szakállá*” és még sok efféle, egyébként a nyelvjárásokban máig használatos elnevezések. Szintén helyteleníti a *babonás* (*áldottfü*, *misegyertya*, *szentfü*), a szentekről (*Szent Antal virága*, *Szent Benedek füve*, *Szent János kenyere*, *Boldogasszony köldöke* stb.) és a „jó és gonosz lelkekről” vett növényjelöléseket (*angyal rúgta fü*, *angyal édes gyökér*), mert „az égi ki fejezéseket hagyjuk a’ Theologusoknak, mi a’ természeti dolgokat, természeti Névvvel nevezzük. — Minémü illetlenek és útálatosok továbbá: *ördögfog*, *ördöggökér*, *ördög-harapta fü*, *ördög-szekér*, *ördög-szar*, *sátánfü*, *boszorkánykása*...” (8). Elvetendők azok az elnevezések is, amelyek a nő-

vény vagy növényrész színe n alapulnak, hiszen „illy változó dolgon építeni, fundamentom nélkül való ház” (15) (*fejértövis, kékvirág, veresfű, sárga festőfű* stb.). Pálcát tör a „betstelen nevek” fölött is (pl. *agármony, embererő, frantúzfű, engem szagolj, hugyosfű, kurvavirág* stb.): „nem jobb lett volna é ... azokat elfelejteni, és a’ tanulni kívánó maradéknak Nemzeti Nyelvünk tsúfságára által nem adni?” (19).

A nehéz kimondású nevek helyett „könnyűeket, kedveseket” javasol (*gyűszűfű* helyett *gyűszűvirág, sártsa* helyett *úszány*). Számos kicsinyítő képzős növénynevünk mellé továbbiakat farag (*borzonka, érdeske, estvelke, gyámolka, kövérke, setétke* stb.). A magyar elnevezések felosztásáról, származásáról is igen szemléletesen ír: 1. „vagnak egyes, régi, t ö r s ö k ö s Magyar, tulajdon Növény Neveink (Nomina simplicia)... (*árpa, bodza, bürök, cirok, eperj*). 2. vagnak a’ G ö r ö g és D e á k Nyelv példája szerént, magoknak a’ Növényeknek belső és külső tulajdonságotól ... vett Öszvetett Növény Neveink (Nomina composita) [ilyenek pl. a nála szereplő nevek közül a *Ranunculus: békavirág* (a 25. lapon), *Helianthus: napvirág*, *Myosurus: egérfarkfű*, *Geranium: daruorrúfű* stb. (a 32. lapon), és a *Melanthus: mézvirág* (a 35. lapon)]. 3. vagnak bévett i d e g e n Neveink” (20) (*ánizs, bazsalikom, cikória, levendula, liliom, menta, rózsa, zsálya, rozmaring, veronika*). Rendszertani éleslátását tükrözi végül az alábbi elgondolása: „a’ Nemi Neveknek leg főbb jóságok az, ha minden alattok lévő Fajokra alkalmasan illenek” (29).

Földi igen kritikusan vette számba a növényvilág magyar terminológiáját; noha számos névtípust elutasít, megértéssel és türelemmel viseltetik a szerinte helytelen szóhasználattal szemben: „a’ kik az Anyai téjjel szívták be’ a’ régi rossz Neveket, nem kívánom, hogy azokat elhagyják” (43). És bár sok növénynevet „ki kell venni a’ köznép szájából, és alkalmasokat adni helyekbe” (8), a helyes és jó képzésű népnyelvi elnevezéseket nem támadja. Sőt, azokat gyűjti és közzéteszi: „a’ Nép között szerte széllyel talált, vagy hallott Nevek” (50—9). Névköltési útmutatása szerint a *fű* szóval összetett nevek sokaságát és vele az egyhangúságot el lehet kerülni, ha helyette a *virág, kóró, levél, szár* stb. szavakat választják az összetétel második tagjául.

Földi János már 1791-ben tudósította Kazinczyt a magyar természettudományi műnyelv megújítására tett erőfeszítéseiről és terveiről: „Mostanában írek a’ Fűvész tudományról hosszú oktató levelet egy Fűvész társamnak, mellyben annak minden fundamentoma le vagyon téve. Ezt szép volna közönségesse tenni” (KazLev. 2: 76). 1793-ban meg is jelent Földi füzeté, a „Rövid kritika és rajzolat A’ magyar fűvész tudományról”.

Orvosbotanikus volt G r o s s i n g e r (Dendrologiáját 1797-ben nyomtatták), valamint a titokzatos sorsú V e s z e l s z k i A n t a l is, akinek 1798-ban jelent meg növényleírásokat, flórákutatókat, a növények gyógyhatásait tartalmazó, „A’ növényplánták’ országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv” (Pest, 1798.) című műve. Mivel Veszelszki tájékozott botanikus volt és sokat járt az országban, és könyve tartalmazza a növények „Deák, Magyar, Német, Frantz, Tseh, és Oláh” neveit, műve fontos forrása a névkutatóknak, szótörténészeknek.

A XIX. század elején megjelenő művekben már szaknyelvi újításokra is bukkanunk, így P e t h e F e r e n c : „Pallérozott mezei gazdaság” (1805.) című önálló művében. Botanikai szakszavainak csupán elenyésző hányada lett maradandó, új növénynevei pedig nem mentek át a köznyelvbe. A Kazinczy fellépte előtt még ortológus hajlandóságú Pethe később szélsőséges neológusként magyarította a tudományos műszavakat; elsősorban a gazdasági szaknyelven művelője volt. Könyvei és gazdasági folyóirata (Nemzeti Gazda) magyarságra buzdítanak, számtalan nyelvi megjegyzést, fejtegetést tartalmaznak. Magyar Nyelvnyomozó címmel az új szavak ajánlására és megvitatására külön rovatot nyitott. Előszóval helyettesítette az „aggodt” szavakat frissekkel, a „minden áron magyarul” elv csapdájában felismerhetetlen, megjegyezhetetlen neveket javasol.

Földi „régulái” a növénynevekre vonatkozóan alapjai lettek a debreceni szerzőpáros, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály 1807-ben megjelent növényhatározójának. A „Magyar Fűvész Könyv” [= MFűvK.] a magyar terminológia és nomenklatura úttörő vállalkozása, nagyhatású alpműve. 3161 növényt sorolnak föl; nagy szeretettel és odaadással foglalkoznak a magyar növénynevek kérdésével, ennek megoldását tartják a legsürgősebbnek. Fontos föladatnak tekintik a „nevekbenn még szükséges jobbításokat”. Azoknak a növényeknek, amelyeknek „alkalmatlan vagy bitang nevek vólt, azoknak alkalmatossabbat kellett adni ... hijáavaló nevezeteket Nemzetünk gyalázatjára megtartottunk volna” (MFűvK. Előljáró Beszéd VI.). Komoly gyűjteményük nem lévén a növényeket kint a természetben tanulmányozták, bár a debreceni fűvészkert létrehozása érdekében abban az időben már előrehaladott tárgyalások folytak. A növénynevek megválogatásában igen lelkiismeretesen jártak el, sokáig gondolkodtak, hogyan lehetne valamely ritka fajnak találó, ráillő elnevezést találni. Sokszor Diószegi felesége segítette ki őket: vö. Fábrián Gábor levele Édes Alberthez (1875. aug. 1.): „Diószegi és Fazekas főhadnagy a mikor a mai klasszikus örökbecsű fűvészkönyvön együtt dolgoztak, gyakran órákig, napokig gyötörték a fejüket, valamely nomenclatura kitalálásán, utóbb is nem egyszer a konyhából behívott Diószeginé, Fazekas nővére találta ki a legjobbat” (ItK. 1897: 99).

Legjobb szándékaik ellenére sem sikerült azonban minden törekvésük; néhány módszerükkel nem lehet egyetérteni. Ezek közé tartozik az az eljárás, amely — többnyire a növény latin nevének segítségével — az addig széles körben ismert, a nyelvjárásokban használatos korábbi neveket új szóalkotásokkal próbálta helyettesíteni. (Talán az állatneves növényjelölések kiküszöbölése céljából? Hiszen, mint egy korábbi, még a „Magyar Fűvész Könyv” előmunkálatait tükröző Jelentésben, illetve Toldalékban írják [JULOW VIKTOR, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe. Debrecen, 1965. 403]: „az ilyenekkel éppen nem vagyunk meg elégedve; mert hogy valami állatnak tagja fűnek, még pedig Nemnek mondódik, a’ nem egyéb tsak zürzavar”.) Többnyire kifejező, metaforikus elnevezéseket cseréltek le, így például a náluk is — társnévként — felsorolt találó *rákfarkfű* 'Pimpinella' nevet *tömjénes pimpinellá*-ra, a felhasználásra utaló *bolhahalál* 'Conysa squarrosa' kifejezést *berzedt kónis*-ra, a szintén régi alakleíró *borjúorr*-t 'Antirrhinum majus' *aranyevő pinytő*-re, az *ebnyelv* 'Cynoglossum officinale' nevet *orvosi árnyó*-re változtatták. Az ilyen növénynevek elidegenednek a köznyelvtől és nem is kifejezőek. Rosszul tették, hogy a 'Tribulus terrestris' számos korábbi forrásban is olvasható szemléletes *koldustetű* nevét *sulyom szurdants*-ra (261) próbálták „helyesbíteni”. (Ráadásul a *sulyom* egy másik növény elfogadott neve!) Nem is kellett az efféle nevek senkinek: *kakas láb* 'Ranunculus repens' helyett *boglárka szironták* (326), a 'Butomus umbellatus' *fülemülefű* nevének kiszorítására *ernyős elets* (156), a *békaszem* 'Myosotis scorp.' helyett *nefelejts mizsót*, a *farkasláb* 'Lycopus exalt.' helyett *magas peszértz*, a *disznóbab* 'Hyoscyamus nig.' helyett *bolondító tsalmatok*, a *fecskefű* 'Cynachum vincetoxicum' helyett *méregölő tzinka*, a *gilisztafű* 'Aquilega vulgaris' *harang számary*, a *golyaorrúfű* 'Geranium' helyett *gerely* és így tovább.

Különösen meglepő tőlük, hogy az érthető és ismert *méhfü* 'Melissa officinalis' helyett *tzitromszagú melissza*, a szintén közismert *medvefű* 'Trifolium officinale' helyébe *somkóró lóhere*, az igen régi *nadályfű* 'Bellis perennis' kiváltására *százsorszép rukertz* vagy a *samártövis*, *macskatövis* 'Eryngium' helyett *mezei iringó* (209) elnevezéseket javasoltak, továbbá a növények hasznavehetetlenségét kifejező *kutya* vagy *disznó* előtagú *kutyasaláta* 'Lapsana cimmunis', *kutyabogyó* 'Solanum nigrum', illetve a *disznókenyér* 'Cyclamen eur.', *disznópázsit* 'Polygonum aviculare' nevek kiküszöbölendők, helyettük a *tzérnaágú válupikk* és a *fekete tsutsór*, illetve a *ligeti túrtszirom*, és a *portsin tzikkszár* használandó. — Ők is kikelnek az „illetlen elnevezések” ellen, mert azok „botránkoz-

tató ..., tsúf nevek, sőt olyan gyalázatosak is, melyeket a becsületes ember szájára venni is áttallana” (Előljáró beszéd).

A felvilágosodás racionalizmusát képviselő Diószegi és Fazekas módszerei és törekvései egyébként helyesek, tiszteletre méltóak voltak. Mint korábban Benkő József, ők szintén szép számmal tesznek népi elnevezést hivatalos névvé, saját gyűjtésű népi növényneveket alkalmaznak. A hiányzó vagy szerintük illetlen, helytelen, babonás nevek helyett szóalkotással újakat írnak: elvonással (*tündök, kunkor*), szócsonkítással (*pozdor, dereley*), kicsinyítő képzővel (*ápolka, földike, szapúka*), és szóösszetétellel (*csibehúr, gólyahír, tsillagfűrt*). Ugyanakkor idegen nyelvekből is fordítanak, leggyakrabban a latin név volt az új elnevezés alapja, mintája (*libatopp, mécsvirág*), hiszen, mint a Toldalék 3. szakaszában írják (JULOW i. m. 403): „mikor ezekből ki fogytunk: nem vólt más tenni, hanem a’ Déák neveknek kellett esni, hogy azokból faragjunk kéntelen-neveket ... Elő vettük hát a’ neveket, és a’ mellyek türhetők vóltak: fordítással magyarrá tenni próbáltuk p. o. *baktopp, róka farkfü*.”

Az első, „a’ Linné alkotmánya szerént” készült összefoglaló növénytani munka valóságos tárháza az akkori idők népi és tudományos növényneveinek, valamint a szerzőpáros szóalkotásainak. Könyvük előmunkálataival kapcsolatos az a Jelentés (vö. JULOW i. m. 398), melyből a neveket illető törekvéseikre, munkamódszerükre jól következtethetünk: „a’ nevekben való zürzavart, mellyről a’ Földi kritikája panaszolkodik, el igazítani nehéz dolog. A’ bitang neveket meg kellett határozni, az alkalmatlanokat ki kellett hagyni, a’ név nélkül való plántáknak nevet kellett adni, vagy a’ természeti tízímerekből és más tulajdonságokból, vagy fordítással, vagy lágyítással ’s ’a t. ... közöljük azért most előle tsak a’ 13 első seregekben lévő Nemi neveinket, ezzel az alázatos kérelemmel, hogy az ahoz értő érdemes hazafi társaink, méltóztassanak ezeket megrázogatni, bárdolni, változtatni a’ mint helyesebbnek ítélik”, és a hozzászólásokat küldjük „A’ Debretzeni Reformatum Collegium Seniorának”.

Magyar szakszókincsük túlnyomó része meghonosodott. Maga Diószegi fogalmaz így későbbi művében (OrvF. V.) a Magyar Fűvész Könyv növényneveinek utóéletéről: „a melj magyar Könyvek azóltá kijöttek, azoknak érdemes Írói, többnyire ennek nevezetít fogadták el, mikor valamelj Plántát említeni szükség vólt”. Az „Orvosi Fűvész Könyv” [= OrvF.] (1813.) című munkájának függelékeként összeállította az első szinonimmaszótar, 1600 régi népi növénynévvel. A kötet végén saját elnevezéseiket, de egyáltalán a magyar növényneveket illetően kimerítő, igen jól használható összeállítást találunk „A’ könyvben előforduló Plánta-neveknek és némelj más dolgoknak Mutató Táblája” címmel. Mintegy 600 magyar növénynév felsorolása (345—52) után a „Töldalék laistromok” között az első „A’ nép közt forgó nevekéből nemi neveknek meg-hagyatott nevek laistroma” (353—5), a második pedig az új neveké (355—8). Ebben egyrészt azok a nevek szerepelnek, „meljek vétettek a’ Nemi Tízímerekből”, azaz a genus jellemző sajátoságaiból, mert akkor helyes a név, ha „minteggy magától a növevénytől kérdjük meg a’ nevét” (pl. *boglárfa*, mert termése boglárszerűen lóg a gallyaktól; *korpafü*, mert termése korpához hasonló; *tsalmatok*, mert tokalakú termése olyan, mint a török csalma, turbán), majd a „Termetből, Formából, Minéműségből” (pl. *bajuszfü*, melynek levele hosszú, keskeny; *bokrétafa*, mert virága bokrétás; *fogasír*, mert gyökere, *ire* pikkelyes, fogas). Ezután a „Deákból fordítódott” elnevezéseket (*aranyvirág, libatopp, kecskedisz, bakszakáll* stb.) a „Deákból lágyítódottak” (*galaj, iringó, kukuba, csilla*) követik, végül azokat találjuk, amelyek a „Helytől” (pl. *földike, kertéke, törongy*), illetve „valami Tulajdonságból levődtek” (*fakin, gólyahír, ebír*). Az új nemi nevek listáját a javasolt nevek zárják, mint pl. a *bajnótza, Kútájbelfü, tsibehúr, müge, szádor, siliom* stb. Ezt követi a „Tulajdon fajnevek laistroma (Nomina trivialia)” (359—62), és végül a rendkívül terjedelmes, a mint-

egy 1300—1400 régi név helyett ugyanennyi új nevet („megállított nevet”) felsoroló „Igazító Laistrom”, azaz a „Növények régi, és Népközt forgó magyar nevezetei”, valamint a Magyar Fűvész Könyv magyar elnevezései és az ezekhez tartozó — Linné nomenklatúrájának megfelelő — binominális latin nevek (363—95).

Új szóalkotásaik képzéssel (*foszlár, hulláng, zuzmó*), összetétellel (*kőtör, tsüküllő, magár*), csonkítással (*derely, durca, fintor*) keletkeztek. Jónéhány nem tudott a nyelvben meggyökeresedni, de sok száz, általuk alkotott morfológiai szakkifejezést, valamint új nemzetség- és fajneveik legtöbbször ma is használjuk. A terminológia megalkotására tett hatalmas erőfeszítéseiket jól tükrözi Diószegi visszaemlékezése: „A’ fűvész nyelvel, és a’ Neminevekkal való sok bajlódás, a’ békességéstűrést meggyőzte. De hiszem! ki is várna egyszere tökéletességet?” (OrvF. 359—60).

A „Magyar Fűvész Könyv” megjelenését elkeserítő érdektelenség fogadta. 3000 példánya közül több mint a fele Diószegi parókiájának kamrájában nyirkosodott. A közönség alig vásárolt belőle, a debreceni főiskola nem fogadta el tankönyvül. Diószegi fájdalommal emlékszik vissza művük sorsára: „A sok esztendei terhes munkával készült Fűvész Könyv hasonlónak láttzik ahoz az idő előtt született magzathoz, mely születése után kevés napokkal megholt” (OrvF. VI.). Későbbi, „Orvosi Fűvészkönyv” című műve már sikeresebb, kelendőbb volt, vidéki kúriákon sok példányát őrizték hosszú éveken át, telve jegyzetekkel, melyekkel az egymást követő generációk bővítették. Diószegi azonban nem örülhetett könyve sikerének, négy héttel megjelenése után meghalt. Szerzőtársa, Fazekas Mihály kemény szavakkal fogalmaz (vö. levelét Kerekes Ferenchez, 1822-től a debreceni kollégium ásványtan-, növénytan- és kémiaprofesszorához): „Midőn boldog emlékezetű sógorommal sok vajlódások után nagy reménységű leányunkat a Fűvész Könyvet el szültük: kiben minekutánna megsalattatásunkat által láttuk, Kedves Sógorom ugyan Húgának, az Orvosi Fűvész Könyvnek világra botsátásával akart amannak betsülletet szerezni: de ebben sem érvén örömet, el ment a Természet Urához, hogy tőle nemzetünknek a természet eránt érzékenyítő lelket kérjen. Én pedig bámulásaimból mindeddig se tudtam kieszmélkedni” (1815).

Pedig Diószegiék műve értő fülekre is talált. Jókai, Arany is dicsérik a debreceni fűvészkönyv szép elnevezéseit, Tompa virágregéiben énekli meg a *gyöngyhím, iringó, mécsvirág* „ártatlan gyönyörűségét”. Jóval később is jelentek meg botanikai művek, szótárak, amelyek a debreceni szerzőpáros új elnevezéseit ajánlják (pl. Pávó E.: Magyar kertészeti szótár. Bp., 1940.). Természetesen nem minden szóalkotásuk vált a köznyelv részévé. A nagyközönség aligha mond majd a *ciklámen* helyett *túrtszirom*-ot, a *gladiolus* sem lesz *dákoska*, a *hortenziá*-t sem szorítja ki a *kertéke*, a *petunia* neve továbbra is *petúnia* marad és nem *tölcsérke*, de marad éppen elég tőlük bevezetett új terminus (pl. *szírom, bibe, gólyahír, kígyószisz, libatop, bojtvirág, csillaghúr, csillagfűrt, zsombor, bal-tacim, nőszírom* stb.).

A Magyar Nyelvőr hasábjain vita alakult ki FIALOVSKY (Nyr. 1878: 260—6, 501—5) és ARANY (1878: 455) között a debreceni fűvészkönyv növényneveivel kapcsolatban. Arany a népnyelv tanúsága alapján védelmébe vette a szerzőket. KARDOS ALBERT részletesen foglalkozik a debreceni fűvészkönyv új szavaival (MNy. 1907: 438—47), egy másik cikkében Diószegiék mellőzésének okát keresi (a Nyelvújítási Szótár ugyanis nem vette föl anyagába a Magyar Fűvész Könyv szavait). Alapos szótörténeti kutatás híján azonban ő Diószegiéknek tulajdonít olyan nevetek is, amelyek nem tőlük származnak, sokkal régebbiek; pl. *madárhúr*: már 1590-ben Szikszai F. B. Nomenklatúrájában szerepel a név. Ebbe a hibába esik NAGY JÁNOS is (Magyar Népnyelv 5. 1943—46: 47), aki a debreceni szerzőpáros munkásságát méltató alapos cikkében tőlük való új szavakként kezel régi, sokkal korábbi forrásokban is előforduló növényneveket.

A debreceni füvészkönyv szerzőpárosától függetlenül, Bécsben dolgozott a gyakorlott szótáríró, Márton József, akinek (németből fordított) természethistóriai képeskönyvében számos új magyar elnevezés olvasható. Noha a fordító tevékenységéről saját szavaival úgy emlékezik meg, hogy „Új szókat sem maga nem faragott, sem azoktól nem költsönözött, kik nielvünket mivelni akarván, természete ellenvaló szókat szórtak bele; a' mire szükségünk nem lett volna. — Míg fekete földünk a' tisztá búzát megtermi, legalább addig krumplit belé ne ültessünk”, több tucat az általa elsőként közölt új egzotikus növények elnevezéseinek a száma. Ezek túlnyomó többsége latin nemzetségnévből keletkezett, pl. *bakszarv asztragály* < *Astragalus*, *kerti hidránya* < *Hydrangea*, *keseű kvaszszia* < *Quassia*, *nelumbo* < *Nelumbo*, *tsetses Akrász* < *Achras*, *újborns Mirtus* < *Myrtus pimenta*, *zolna* < *Solanum* stb.

Márton József 12 kötetes fordításában (1805—13) számos növényfaj számára megfelelő magyar terminológiát és nómenklatúrát alkotott. F. J. Bertuch német szerző „*Bilderbuch für Kinder*” (Weimar, 1790—) című művét fordította le (melynek viszont a cseh pedagógus, Amos Comenius „*Orbis sensualium pictus*”-a /Nürnberg, 1658./ szolgált alapul). Márton Bécsben adta ki Természethistóriai képeskönyvét „az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére...”. A 12 kötetes mű V. kötete tartalmazza a „Növények” („Plánták”) csoportját. Fordítói munkásságában különösen az „esmeretlen, ritka és nevezetes”, azaz a trópusi és szubtrópusi vidékekről származó egzotikus növényeknek kellett magyar elnevezést találnia. Márton József korábban megjelent (1799—1800) szótárába Földi János „Természeti História” (1801.) c. művének kéziratából nagyszámú új szakszót vesz föl.

Erre az időszakra esnek Kitaibel Pálnak a magyar flórát kutató utazásai. Útinaplóiban több száz magyar (és német, ruszin, szlovák, szerb) növénynevet jegyez föl. Ezek közül sokat GOMBOCZ ENDRE 1938-ban, illetve PRISZTER SZANISZLÓ 1984-ben (Magyar növénynevek Kitaibel Pál útinaplóiban /1796—1817/: OrvTörtKözl. 107/108: 161—75) tett közzé.

A nyelvújítás vezéralakja, Kazinczy Ferenc a tájszavakon, új és régi szavakon kívül megkülönböztette a szakszókat is, az idegen műszókkal kapcsolatban stilisztikai vonatkozású megjegyzéseket tett. Szívesen foglalkozott néhány növénynévvel; állást foglalt például a *borostyán* és a *repkény* elnevezések mellett a *babér*-ral szemben. A növény botanikai azonosítását teljességgel figyelmen kívül hagyva azt írta K. Nagy Gábornak: „Babér jó szó, igen is, de csak a' Konyhába és a' Rickl boltjába való. Adelong már megmondta, hogy Wörter aus der Küche gehören nicht in Aesthetische Werke” (KazLev. 4: 137). Jóval később Dessewffy Józsefnek: „bábér. E szót Cs. [Csokonai] a' poetai laurusra vette, holott az csak patikai és konyhai” (uo. 15: 296). A konyhai és gyógyszerári *babér* helyett a költői dicsőség jelképnövényének szerinte a *borostyán* nevet kell adni. Vagy a *repkény*-t, amely elnevezést viszont Benkő József jóvoltából ismerte; egy 1784-ben hozzá intézett levélben (KazLev. 1: 60) az erdélyi polihistor tudatta vele a *Hedera poetica* székelyföldi nevét. Ennek az elnevezésnek a konnotációját minden bizonnyal az tette vonzóvá, hogy a név a repülés képzetét keltheti; Kazinczy fel is használta később versfordításaiban.

Tájszóként számbavett szavai között említi a *boroszlán*, *börvény*, *egres*, *körtvély*, *köszméte*, *orgona*, *sártök* és *zanót* neveket. Az Erdélyi levelekben előnyben részesítette az *organá*-val és a *borostyán*-nal szemben a *szelence* terminust. „Borostyán; organafa, botanikai neve *Syringa*; igazi nevével szelenczefa” (2: 46). Csereyhez írt levelében (1808. máj. 8.) azzal büszkélkedik, hogy a *Corona imperialis császár korona* nevéből hosszas fejtegetés után megalkotta a *császna* szót. Ez azután szerencsére soha, sehol nem bukkan föl többé. Bizony, a széphalmi vezér is elkönyvelhetett néhány sikertelen szóalkotást!

Kassai József (Származtató, 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv. Pest) hatalmas mennyiségű növénynevet gyűjtött egybe. Szókönyvének öt kötete 1833 és 1836 között jelent meg értékes népi névgyűjtésének gazdag botanikai anyagával. Mint írja, elsősorban „Bodrog Kiss-faludi hazámban”, a Hegyalján használatos etnobotanikai terminusok olvashatók nála (*alats, bábaszalag, csókabugy, körömke, lógordon, hupolyagfa, kecskerózsa, macskaköröm* stb.). Bizonyos szempontból folytatója ő Földinek, amennyiben nem fukarkodik a növénynévadás szigorú kritikájával. Bizonyos növénynév-típusokat mélyen elítél, pl. „a' mely növényeket a' tudatlan rüpök Istennek, Angyaloknak, Szenteknek, és elkárhozott gonosz lelkeknek, az ördögnek neveikre keresztelttenek, ki-irtom: *Isten-fa, Isten kenyere, Bódog aszszony tsipkéje*” (1: 26). Szó szerint ugyanúgy minősíti Kassai az „illetlen” növényneveket, mint azt 40 évvel korábban Földi tette: „gyermeki, tsűf alatonyságot mutató nevek: *ördög-szar, seggvakarts ...*” (1: 27).

Számos esetben a névadás indítékára is választ keres (pl. *bódi szilva, Ábel füve, üröm, kaba szilva, barátő-fű, csörgőfű, kakukkvirág, borzfű, varjúmogyoró, molyfű*). Egyes elnevezések idegen nyelvi párhuzamaira is igyekszik felhívni a figyelmet (*lónyelvű fű, tudóencián, kása, zászpa*). Igen gyakran jó magyarázatot vagy érdekes néprajzi adalékot nyújt.

A növények magyar terminológiájának jelentős számú elnevezése szerepel a gyógyszerészből lett orvos, majd a botanika egyetemi tanára, a hazai flóra kutatója, Sadler József (1791—1849) munkáiban. Már 1841-ben bejelentette feletteseinek, hogy az addig kizárólag német és latin nyelvű egyetemi oktatás ellenére előadásait magyarul is kész megtartani. „Magyarázat” című munkája a nyelvtudomány és a botanikatörténet számára egyaránt becses a számos magyar és német növénynév miatt. Jó érzékkel gyűjtötte a népi elnevezéseket, „a hazai növények egyértelmű neveinek tökéletes szótárját” kívánta megalkotni. Új etnobotanikai terminusai a *balhaseprű, árva virág, csontfa, dárda-here, komlótyú, kutyapázsit, madárlépgyöngy, Gergely napi virág, vincellértetű* stb.

Néhány érdekes és találó új elnevezéssel gazdagítja növényneveink sorát Barra István (Növénytan; 1841.). Peregriny Elek „Természettörténet”-ében (Buda, 1842.) elsősorban a nálunk nem honos, egzotikus növényeknek igyekezett magyar elnevezéseket találni (*csülleng, buzér, azala, indigó, szíriai selyemnövény, szibériai jégalma* vagy *üvegalma, vízi nápic, üre*). Ugyanebben az évben jelent meg Kubinyi Ágoston „Magyarországi mérges növények” című munkája (uo.), melyben a szerző a régi (és ismert!) elnevezések mellé új szóalkotásokat próbált forgalomba hozni. Ilyen a *gódirc*, a *gönye*, a morfológiai sajátásra utaló *hatkotú*, és a latin *Actaea* mintájára készült *takta*.

Alig egy évvel később lát napvilágot Bugát Pál „Természettudományi Szóhal-maz”-a (1843.). Az 1830-as évektől ő volt az ország legbuzgóbb nyelvújítója, a szó-magyarító viták lelke. Szerepe ellentmondásos. Abban a korban, amikor eredetünk kérdése még vitás volt, és a többség a török atyafiság mellett kardoskodott vagy a magyar nyelv „páratlanságát”, egyedülálló voltát (idioma incomparabile) hangoztatta, Bugát mindvégig kitartott a finnugor rokonság mellett. Szövegyeztetései között tekintélyes számú helyes etimológia akad (ő volt az, aki elsőként kimutatta — számos egyéb mellett — a magyar *keszeg* ~ finn *keso*, m. *lom* ~ fi. *lume* és a m. *csepp* ~ fi. *tippu* megfeleléseket). A finn nyelvet még szókincsünk gyarapítására is felhasználta. Sokat tett anyanyelvünk fejlesztéséért, ám lelkesedése többször elragadta, túlzásokba esett; merész újításai és hibás szóalkotásai miatt sok támadás érte. Főleg gyógynövényekre vonatkozó — alakra, hatásra utaló — számtalan új elnevezésének legtöbbje ma már megmosolyogtató (pl. *rövröp, cibak, csüngbüng, párducteve-nyakorján, karnyú, ússzakár, nyulga, végizga, hánygyök, érzékeny mozor*).

Akárcsak Kováts Mihály nagy tömegű új elnevezése. Nyelvújítási buzgalma szintén nemegyszer magával ragadta a szerzőt, 1300 oldalas terminológiai összeállításá-

nak (Háromnyelvű fejtő műszótár. Buda, 1845—47.) több ezer új szóalkotása megmaradt ötlet szinten, közismertté váló elnevezés nem vált egyikből sem (pl. *nedveslaki olajfakad*, *gyomlálókakapaded estifű*, *egykalászi székenülő*, *murokded bütykösfű*). Gyakran azonban terjedelmes művében régi növénynevek jó magyarázatai olvashatók, idegen nyelvi megfelelőket is találni.

Hasonló sorsra jutottak Tóthfalusi Miklós 3 kötetének (1847.) új névalkotásai (*esticse*, *csodász*, *érenc*, *lángor*, *győzelemvir* stb.). Valamivel mértéktartóbb, jobb nyelvérzékű szóalkotónak bizonyult Gönczy Pál, akinek rendszertani kézikönyve (Pestmegye és tájéka viránya) 1864-ben jelent meg. Gyakran a megelőző botanikai szakirodalomban más alakban, más összetételben szereplő nevekkel alkot újakat (*pacsirta csészeszárny*, *henye locsahúr*, *gólya árorr*).

Korábban a botanika, latin szaknyelvvel, az elsősorban német tudományos irodalomra támaszkodó szellemével a magyar közönség szélesebb rétegeivel szemben elzárkózó volt. Az orvosbotanikai felfogásban élő magyar közönség a latin növénynevekkel nemigen tudott mit kezdeni. A nyelvújítás korában a szakírók új szavak — néha tömeges — alkotásával és forgalomba hozatalával járultak hozzá a szókincs fejlesztéséhez, megtörtént a természettudományi szakszókészlet magyarázása. A magyar flóra kutatásának, a XIX. század második felében és később folytatott feltárásának, tudományos rendszerezésének óriási lökést adtak a nyelvújítás korának szerzői. A nomenklátúra, a növényvilág terminológiája, a rendszertani szakkifejezések egész sora nekik köszönhető. Ha olykor erőszakos szófaragásaikkal és idegenszerűségeikkel átmenetileg el is távolították a szaknyelvet a köznyelvtől, az így támadt szakadék nem volt áthidalhatatlan. Elévülhetetlen érdemük, hogy a „szócsináláson” kívül a magyar írásbeliség régi forrásainak terminusait felelevenítették, a népnyelv növényneveit gyűjtötték és a tudományos nyelv részévé tették. Máig ható úttörő munkásságuk, lelkes fáradozásuk eredményes volt. A szókincs változására, fejlődésére, gyarapodására nézve meghatározó tehát a botanika szaknyelvében is a felvilágosodás, a reformkor időszaka.

RÁCZ JÁNOS

Plant names in the period of the Hungarian Language Reform

The language of science in Hungary had been Latin for a long time. Although medical-botanical books were published in Hungarian as early as in the 16—17th centuries (e.g. one by Péter Méliusz Juhász in 1578, and one by Ferenc Pápai Páriz in 1690), larger-scale and scientifically oriented Hungarianisation of technical terminology did not start until the period of the Hungarian Language Reform, beginning in the second half of the 18th century and becoming fully accomplished in the 19th century. The paper reviews, in a history-of-science perspective, the major works that contributed in that period to the establishment of the modern plant name nomenclature. It explores the sources of that vocabulary (popular language, old Hungarian words, artificial coinages, calques, etc.) and evaluates it in terms of morphological, semantic, and lexical criteria.

JÁNOS RÁCZ